

BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİ İLE ÖNCEKİ DEVLETLERARASINDAKİ BAZI KURUMLARIN UYGULAMALARINDA GÖRÜLEN FARKLILIKLAR

Öğretim Görevlisi, Dr. Kadir ERBİL
Nevşehir Hacıbektas Veli Üniversitesi
ORCID NO: 0000-0003-2530-4396

ÖZET

Yazı, tarihin derinliklerinde kalmış devletler ve medeniyetleri hakkında bilgi edinmemizi ve bu bilgileri gelecek nesillere aktarmamızı sağladığı gibi geçmişle gelecek arasında bağ kurmamızı sağlamıştır. Yazı sayesinde devletler, tarih boyunca uluslararası haberleşme ve anlaşmaları kaydederek önemli belgelerin oluşmasını sağlamıştır. İslam medeniyeti ve kurumlarının doğuşu, gelişmesi ve bugünlere gelmesine, sözlü rivayetlerden daha ziyade yazılı vesikalar sayesinde ulaşabilmekteyiz. İslam tarih ve medeniyetinin asla vazgeçilmez kurumlarından olan divanların oluşturulması, işleyişi ve gelişiminin bize aktarılmasında yazının elbette rolü çok büyüktür. İslam'ın gelişinden itibaren Müslümanlar, okuma yazmaya önem vererek, yazının dinî ve sosyal alanda tespit, kayıt ve yayın aracı olarak kullanmaları sayesinde büyük atılımlar gerçekleştirmiştir. Bunu krallara gönderilen mektuplar ve hadis sahifelerinden anlamamız mümkündür. Bu alandaki gelişme ilk halife Hz. Ebu Bekir döneminde biraz daha gelişmiş, Hz. Ömer döneminde fey gelirlerini dağıtmak amacıyla kurmuş olduğu divanlar, Emevîler ve Abbasîlerde askerî, malî ve bürokrasi alanında devlet işlerinin organize edildiği kurumlar haline gelmiştir. Divan teşkilatının ortaya çıkışı ve gelişimi, bir taraftan da idare teşkilatının ve bürokrasinin ortaya çıkışı ve kurumsallaşma macerasıdır. Fetihler sonucu ülke sınırlarını genişleten Müslümanlar, farklı medeniyet ve kültürlerle karşılaştılar ve bu medeniyet ve kültürlerden kendilerinde olmayan, ancak inançlarına uygun olanları almış ve aldıkları bazı kurumları yönetimde işler hale getirmişlerdir. Emevîler ve Abbasîler dönemindeki kurumların büyük bir kısmı Türklerin Müslüman olmasıyla birlikte, daha sonra kurulan Türk devletlerinde bu kurumların bir kısmı daha da gelişerek ülke yönetiminde önemli rol oynamıştır. Bu çalışmamızda Abbasî devlet kurumları ile daha sonra kurulan Büyük Selçuklu Devleti'ndeki rolü ve farklılıklarını ele almaya çalıştık. Yine çalışmamızda Abbasîler'de uygulanan ikta'sistemiyle, Büyük Selçuklu Devleti'ndeki uygulanan toprak sisteminin farklılıklarına değinerek, İslam Medeniyetinin önemli bir basamağı olan medreselerin Büyük Selçuklu Devleti'ndeki gelişimi konu edinilmiştir.

Anahtar kelimeler: İslam Tarihi, Abbasîler, Selçuklular, Divanlar, İkta'.

DIFFERENCES BETWEEN THE GREAT SELJUK STATE AND THE PREVIOUS STATES IN THE PRACTICES OF SOME INSTITUTIONS

ABSTRACT

Writing has enabled us to obtain information about the states and their civilizations that have remained in the depths of history and to transfer this information to future generations, as well as to establish a link between the past and the future. Thanks to writing, states have provided the formation of important documents by recording international communications and agreements

throughout history. We are able to reach the birth, development and arrival of Islamic civilization and institutions through written documents rather than oral narrations. Surely, writing has a great role in conveying the creation, functioning and development of *divans*, which are one of the indispensable institutions of Islamic history and civilization. Since the advent of Islam, Muslims have made great strides by giving importance to literacy and using writing as a means of detection, recording and publication in the religious and social fields. It is possible to understand this from the letters sent to the kings and the scriptures of the Hadith. The improvement in this area was a little more developed during the time of first caliph Abu Bakr, the *divans*, which Omar established in order to distribute the fey revenues became the institutions where the state affairs were organized in the field of military, financial and bureaucracy in the time of Umayyads and especially Abbasids. The emergence and development of the Divan organization, on the one hand, is the adventure of the emergence of the administrative organization, bureaucracy and institutionalization. The Muslims, who expanded the borders of the country as a result of the conquests, encountered different civilizations and cultures, and they took some of these civilizations and cultures that they did not have, but were in line with their beliefs, and made some of the institutions they took operational in the administration. After the conversion of Turks, the majority of the institutions in the Umayyad and Abbasid period developed further in the Turkish states that were established later and played an important role in the administration of the country. In this study, we tried to deal with the institutions of Abbasid state and its role in the Great Seljuk State, which was established later, and the differences between both states. Again, in our article, we discussed the differences of the land system applied in the Great Seljuk state with the *iqta* system applied in the Abbasids, and mentioned about the development of *madrassa* in the Great Seljuk state, which is an important step of Islamic Civilization.

Key words: İslamic History, Abbasids, Seljuks, Divans, Iqta.

GİRİŞ

Müslümanların devlet olma süreci, divan teşkilatlarının kurulmasıyla başlamıştır. İslam devletinin idari yapısının oluşması, divan teşkilatının kurulmasıyla kurumsallaşmıştır. Müslümanlar, divan teşkilatını İran ve Bizanslılardan esinlenerek kurmuşlar ve zamanla gelişerek, İslam devletinin esas kurumlarından birisi olmuştur. Divan teşkilatı, devletle ilgili malî, idarî ve askerî işlerin kayıt altına alınması ve bu işlerin yürütülmesiyle ilgilenmiştir.

Tarihçilerin rivayetlerine göre, ilk divan teşkilatı Hz. Ömer döneminde istişareler sonucu kurulmuş, Emevîler ve Abbasîler döneminde çeşitli devlet hizmetlerine bakan kurumlar olarak işlevini yürütmüştür. İslam devletlerindeki bürokrasi de bu kurum üzerinden gelişmiştir. Divan teşkilatlarının kurulması, kayıtların tutulması, kâtiplerin çalıştırılması ve divanların yönetilmesinde, Müslümanlar hiçbir zorlukla karşılaşmamışlardır. Bunu sebebi ise; komşu ülkelerle iyi ilişkiler ve yeterli insan kaynağına sahip olmaları ile açıklanabilir.

Hız. Ömer döneminde temelleri atılan divan teşkilatı, Emevîler döneminde geliştirilerek yeni divanlar kurulmuş ve Abbasîler döneminde kurumsallaşmıştır. Abbasîler döneminde kurulan divanlar, daha sonraki devletler için örneklik teşkil etmiştir. Abbasîler, devletin zayıf olduğu dönemlerinde bile sağlam bir devlet teşkilatına ve divan sistemine sahip olmuşlardır. Başta yerel dillerle tutulan divanlar, Abbasîler döneminde Arapça olarak tutulmaya başlamış ve Arapça devletin resmi dili haline gelmiştir.

Türkler, bireysel olarak İslam medeniyetine katkı sağlamış, İslam'ı kabul ettikten sonra içinde buldukları bu medeniyetin önemli faktörlerinden biri olmuşlardır. Türkler, Abbasîler döneminde özellikle askeri teşkilat içerisinde etkin hale gelmişlerdir. Onlar, burada kazandıkları birikimleri, daha sonra kurdukları devletlerde uygulama olanaklarına sahip olmuşlardır.

Her devletin etkilendiği gibi Büyük Selçuklu Devleti de bir taraftan Sâmânîler (819-1005), Karahanlılar (840-1212), Gazneliler (963-1186) ve Abbasî devlet teşkilatlarından etkilenmiş, öte yandan da kendi geleneksel devlet anlayışını devam ettirmişlerdir. Selçuklular, siyasal ve yönetim kurumlarını geliştirdikten sonra, kendilerinden sonra gelen büyük ve küçük birçok devlete bu kurumları miras bırakmıştır. Büyük Selçuklu Devleti'nin bu kurumlarından Harezmsahlar (177-1231), Atabeyler, Hindistan, Afganistan, Eyyûbîler (1171-1250), Memlûkler (1250-1517) ve Osmanlılar (1299-1922) büyük ölçüde faydalanmışlardır.

Tarihte devlet yönetimini etkileyen önemli unsurlardan biri toprak yönetimi olmuştur. İslam dini toprağın kullanılması ve mülkiyeti konusunda yeni bir yorum getirerek tarihi süreçte devletlere yön vermiştir.

İslamî yönetim teşkilatlarından olan divanların, ekonomik ve mali açıdan toprak sisteminin, eğitim açısından medreselerin gelişimi, birbirine paralel ve tamamlayıcı bir şekilde gelişmiştir. İslam'ın çevre ülkelere yayılmasıyla birlikte farklı milliyetten insanların bu dini kabul etmesiyle, Kur'an'ın doğru okunması, anlaşılması ve öğretilmesi zorunlu hale gelmiştir. Bir kurum olarak açılan medreseler bu görevi üstlenmiş ve toplumun eğitimini sağlamıştır.

ARAŞTIRMA VE BULGULAR

Divan Teşkilatının Gelişim Süreci

Divan kelimesi, Arapların Farslardan aldığı bir terim olarak bilinse de, bazı tarihçiler divan kelimesinin Arapça kökenli olduğuna dair çeşitli rivayetler ortaya koymakta ve divan kelimesinin bazı Hadislerde geçtiği ve bir Hadiste “hesap defteri” anlamında kullanıldığına dair rivayetler bulunmaktadır.¹ Divan kelimesi ilk defa, kütüğe veya içine bilgiler kaydedilen defter anlamında kullanılmıştır. Zamanla, mal, yazı veya ordu gibi kesimlerin bir kısmının defterlerini içeren kurum anlamını taşımaya başlamıştır. Divan; “Evraklarla kâtiplerin bulunduğu yer olup, ordu mensuplarıyla maaş alacak kişilerin isimleri burada yazılır.”²

Divan kelimesi, Türkçe, Farsça, Arapça ve Urduca'da farklı anlamlarda kullanılmış, aslının Farsça kökenli bir kelime olduğu, Pers İmparatorluğu'nda devlet yönetiminde kullanılan bir kavram olarak Arapçaya intikal ettiği, fakat kelimenin esasının Ârâmice'de de kullanıldığı ifade edilmektedir. Divan, yönetimdeki çeşitli yönetim, parasal ve askerî hizmetlerin yapılmasında kullanılan defterlere, bunların ve devlet memurlarının bulunduğu yere verilen isimdir.³

Divan, devlete ait idarî, malî ve askerî işlerin kayıt altına alınması ve bu işlerin yürütülmesi, diğer memurlara ait kayıtları tutmak ve saklamak için kurulan yerdir.⁴

Divan, İslam Devletinde ilk olarak “ordu divanı” şeklinde oluştuğu görülmektedir. Hz. Peygamber döneminde ve daha sonra Müslümanlar, birer er olarak sadece Allah rızası için savaşmış, buna karşılık herhangi bir şey istememişlerdir. Hz. Peygamber, savaşta ele geçirdikleri ganimetleri hemen Müslümanlara dağıtmıştır. Bu uygulama Hz. Ebu Bekir döneminde de devam etmiştir. Bu şekilde Müslümanlar, hazineye yük olmadan gönüllü asker olarak katıldıkları savaşlardan elde ettikleri ganimetlerle geçimlerini sağlamışlardır

¹ Abdulazîz ed-Dûrî, “Divan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/378.

² Remziye Abdulvehab el-Hayrav, “İdâretü'l-İraq fî Şadri'l-İslâm” çev. Abdullah Baktır, *Din Öğretimi Dergisi* 20 (1989), 122.

³ ed-Dûrî, “Divan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/378.

⁴ Mâverdî, Ebu'l Hasan Ali b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el-Bağdâdî, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye* (Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1909), 225.

Belazuri (öl. 279/283)⁵, Maverdî (öl. 450/1058)⁶, İbnü'l-Esîr (öl. 630/1233)⁷, İbn Haldun (öl. 808/1406)⁸ gibi İslam tarihçilerine göre İslam devletinde divan teşkilatının ikinci halife Hz. Ömer (634-644) döneminde 20/641 tarihinde kurulduğu rivayet edilmektedir. Tarihçilerin rivayetlerine göre Müslümanlar; divan teşkilatını Sâsânîler'den etkilenecek kurmuşlardır. Kuruluş aşamasında ise Şam Divanları örnek gösterilmektedir. Kuruluş gerekçesi olarak, devletin gelir ve giderlerinin düzenlenmesi, ordunun kayıt altına alınmasının lüzumu üzerinde durulmuştur.⁹

Hz. Ömer döneminde savaşların sayısı artmış ve fethedilen topraklardan elde edilen gelirlerle devletin gelir kaynakları çoğalmıştı. Bu gelirleri toplayıp bir düzene koymak ve Müslümanlara dağıtmak için bir teşkilata ihtiyaç duyulmuştu. Hz. Ömer bir divan kurulması amacıyla Müslümanlarla istişare yapmış, yapılan istişare sırasında Hz. Ali; “Her yıl yanında toplanan malları Müslümanlara dağıtırsın ve o mallardan hiçbir şey bırakmazsın” dedi. Hz. Osman; “İnsanlara yetecek kadar mal görüyorum. Bunlardan kimin alıp kimin almadığını öğrenmek için saydırmazsan bir huzursuzluk çıkmasından korkarım” diyerek endişesini dile getirdi. Sahabeden Velid b. Hişam b. Muğire de; “Müminlerin emiri! Suriye'ye uğradığım zaman oradaki hükümdarın devlet işlerine dair defterler tuttuğunu, askerlerin isimlerini ve ihtiyaçlarını tespit edip yazdıklarını gördüm. Sen de bir divan tut, askerlerinin isimlerini bu deftere yazdır” önerisinde bulundu. Hz. Ömer bu öneriyi olumlu buldu ve Akîl b. Ebi Talib, Mahreme b. Nevfel ve Cübeyr b. Mut'ım'i yanına çağırdı ve şu talimatı verdi: “İnsanları kabilelerine göre yazınız. Bu işe ilk olarak Haşimoğulları ve Abdulmuttalib oğullarından başlayınız. Onları takiben de soy soy Kureyş kabilesini yazınız.” Böylece İslam tarihinde Hz. Ömer, ilk ordu divanını Medine'de kurmuş oldu.¹⁰

Yapılan istişare sonunda, Hz. Ömer nesep bilgisine sahip kâtipler görevlendirdi. Kâtipler, yapılacak devlet yardımına esas olacak nüfus kayıt işlemlerini başlatmışlardır.¹¹ Hz. Ömer'in belirlemiş olduğu ölçütlere göre, önce Haşimoğullarından başlayarak Kureyş kabilesi yazılmış; sonra Evs kabilesinden Sa'd b. Muaz'ın kabilesinden başlanarak Ensar kayıtlara geçirilmiştir.¹²

Hz. Ömer, birçok konuda olduğu gibi bu konuda da farklı bir uygulama başlatmıştır. Gelirlerin Müslümanlara dağıtımında Hz. Ebu Bekir dönemindeki esaslar uygulanırken¹³, Hz. Ömer, kendisinden önce uygulanan bazı esasları terk ederek, Müslümanların İslam'a yaptıkları hizmetleri ve Hz. Peygamber'e yakınlık derecesini hazine yardımına esas almıştır.¹⁴ Divanlarda Hz. Peygamber'e yakınlık, Hicret, Bedir Savaşı, Mekke'nin Fethi gibi ölçütler esas alınarak farklı miktarlar tahsis edilmiştir. Aylık erzak dağıtımını ise herkese eşit olarak verilmiştir.¹⁵ Müslümanlar aileleriyle birlikte divana kaydedilmiş, kadınlara ve çocuklara da gelir bağlanmıştır. Bazı mevali, köy ağası anlamına gelen Dihkanlara ve esir olarak Medine'de bulunan yabancılara da gelir bağlandığına dair rivayetler bulunmaktadır.¹⁶

⁵ Belâzurî, Ebu'l-Abbas Ahmed b. Yahya b. Cerîr, *Fütûhu'l-Buldân* (Beyrut: y.y., 1987), 641.

⁶ Mâverdî, s. 225.

⁷ İbnü'l-Esîr, Ebu'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed el- Cezerî, *el-Kâmil fî't-Târîh* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1987), 2/350.

⁸ İbn Haldun, Ebu Zeyd Abdurrahman, *Muqaddime*, thk. Abdullah Muhammed ed-Derviş, (Dimeşk: Dâru'l-Ya'rub, 2004), 1/427.

⁹ Belâzurî, 641; İbn Haldun, 427.

¹⁰ el-Hayrav, “İdâretü'l-İrak fî Şadri'l-İslâm” çev. Abdullah Bakır, 123.

¹¹ Belâzurî, 641.

¹² Mâverdî, 227.

¹³ Ebu Yusuf, Yakub b. İbrahim b. Habîb el-Ensârî el-Kûfî. *Kitâbu'l-Harac* (Kahire: el-Maţba'atüs's-Selefiyye, 1967), 58, 83.

¹⁴ Ebu Yusuf, 84; İbn Haldun, 427.

¹⁵ Ebu Yusuf, 86.

¹⁶ Belâzurî, 642.

İbn Haldun ve Belâzurî gibi bazı İslam tarihçileri, Müslümanların ilk devlet kurumunu, Bizans ve Sâsânî İmparatorluklarından alınmış olduğunu belirtmişlerdir. İbn Haldun, Abbasîler dönemine dair divan kayıt prosedürlerini gösteren ayrıntılar aktarmıştır. Abbasî Devleti'ndeki muhasebe sistemi hakkında gelişmeleri gözlemlemiş, muhasebeyi tutan kâtiplerin defteri yazdıklarını ve defterin sonuna adını yazıp imzaladıklarını ve bunu sultanın mührüyle mühürlediklerini ifade etmiştir.¹⁷

Yapılan araştırmalar, Sâsânîler döneminde hangi divanların bulunduğu ve bunların nasıl bir görev yaptıkları konusunda yeterli bilgi ve belgenin bulunmadığını belirtmektedir. İslam kaynaklarında, Sâsânî yöneticilerine dair birtakım bilgilerin I. Hüsrev ve ondan sonraki yöneticiler dönemine ait olduğu kaydedilmiştir. Araştırmalarda; Sâsânîler'in bu kadar az bir teşkilatla idare edilemeyeceği, askerî ve posta işleri, malî, ölçü ve tartı işleri, hükümdarın mülkleri ve topraklar için ayrı ayrı divanların kurulması gerektiği ve devlet teşkilatında en önde gelen maliyenin idaresinin, en azından Emevîler ve Abbasîler döneminde olduğu gibi çeşitli divanların bulunduğu kesin gözle bakılmaktadır.¹⁸

Sâsânî Devleti'nin yıkılmasından sonra, Hz. Ömer döneminde Sâsânîler'den örnek alınan, onların gelir ve giderini yazdıkları hesap defterine divan ismi verildi ve devleti yönetmek için kurulan devlet dairelerinin gelişmesiyle aynı ismi almıştır.¹⁹ Konum itibarıyla Abbasî Devleti'nin, Sâsânî Devleti'nde bulunan kurumlardan etkilenmemesi mümkün değildir.²⁰

Yapılan başka bir araştırmada ise, Sâsânî Devletinin ekonomik sistemini sağlamak için iki önemli divanı kurduğu belirtilmektedir. Bu divanların biri Harac Divanı, diğeri ise Fevâid-i Âmme divanıdır.²¹

Divan, devlet işlerinde kullanılan her tür hesap defterlerinin ismidir. Bu kelimenin anlamı genişleyerek, önce "maliye yönetimi" anlamını kazandıktan sonra, tüm devlet dairelerini ve devlet teşkilatını ifade eden bir kavram haline geldi. Yüzyıllar boyunca tüm Türk ve İslam devletlerinin, onlarla ilişki kuran devletlerin de idarî kavramlarında yer aldı. Bizans'ın egemenliği altında bulunan Suriye de Rumca, Mısır'da Kıptice, Sâsânîlerde Pehlevice tutulan genel divan defterleri, bu bölgelerin Müslümanlar tarafından fethinden sonra da aynı dillerde tutulmaya devam edildi.²² Emevî halifesi Abdülmelik b. Mervan (685-705) döneminde divanlar Arapça tutulmaya başlandı. Emevîler'in Irak Valisi Haccac'ın kâtibi, Sistanlı Salih b. Abdurrahman, milâdî 701 yılına kadar Pehlevice yazılan Irak defterlerini Arapçaya çevirmiştir.²³ Böylece divan teşkilatı, Hz. Ömer döneminden başlayarak, Emevîler döneminde Arapçanın devletin resmî dili olarak kullanılmaya başlamasıyla birlikte gelişerek devam etmiş, Abbasîler döneminde ise Bağdat'ın hilafet merkezi olmasından sonra Sâsânî örneklerinden faydalanılarak gelişmiştir.²⁴

Divan defterlerinin Arapçaya çevrilmesi ile ilgili uygulamalar, ilk önce Sevad-Irak bölgesinde başlamıştır. Daha önce Sâsânîler'in bir eyaleti olan Irak bölgesi divanında, Sâsânîler'in kuralları uygulanmıştır. Bu nedenle, Sevad ve Irak'ın diğer bölgelerinin harac defterleri Farsça yani

¹⁷ Cemal Elitaş vd, "Osmanlı İmparatorluğu'nda 500 Yıl Boyunca Kullanılan Muhasebe Yöntemi: Merdiven Yöntemi" (Ankara: T.C. Maliye Bakanlığı, Strateji Başkanlığı, 2008), 12.

¹⁸ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devlet Teşkilâtına Medhal* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988), 5.

¹⁹ Wilhelm Barthold, çev. M. Fuat Köprülü, *İslâm Medeniyeti Tarihi* (Ankara: Akçağ Yayınları, 1984), 114.

²⁰ Uzunçarşılı, *Osmanlı Devlet Teşkilâtına Medhal*, 1-2.

²¹ Nasır Niray, "Sâsânî İmparatorluğu'nun Devlet Yapısı Üzerine Bir İnceleme" *Muğla Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 15 (Güz 2001), 11; M. Fuat Köprülü, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri* (İstanbul: Ötüken Yayınları, 1986), 34-35.

²² İbn Haldun, 427.

²³ İbn Haldun, 427.

²⁴ Köprülü, *İslam Medeniyeti Tarihi*, 115.

Pehlevice olarak kaydedilmiştir. Irak bölgesinin divanlarının Arapçaya çevrilmesi ise bu bölgenin genel valisi Haccac'ın öncülüğünde yapılmıştır.²⁵

Abbasîlerin İdarî Yapısı ve Divanlar

İslam devletinde yönetim kurumları gelişip, çeşitli alt birimler oluşunca, bu yapı içerisindeki yönetim, bugünkü anlamda her birimin kendi içerisinde sekretaryasını yürüten, yazışmalarını yapan, Arapçayı çok iyi bilen ve mesleğiyle ilgili kanunlara hâkim, yeterli deneyime sahip kâtiplere ihtiyaç duyulmuştur. Kâtiplerin yetiştirilmesi, Abbasîlerin kuruluşunun ilk yüzyılı sonuna kadar devam etmiştir. Bu dönemde bir kısım divanların kurulması, yeterli sayıda kâtiplerle mümkün olmuştur. İslam hâkimiyeti altındaki Suriye, Mısır ve Irak'ta ilk dönemde eski yerli bürokrasinin elinde kalmış, Suriye ve Mısır'da yerli ve Hristiyan kâtipler, Irak'ta İranlı ve Nastûrî kâtipler uzun süre bu mesleği kendi ellerinde tutmuşlardır.²⁶

Sâmânîler devlet teşkilatının, Türk Devletleri üzerinde önemli etkileri olmuştur. Özellikle Abbasî devlet teşkilatından yararlanan Sâmânîler, yönetimlerinde çalışan memurların Gazneliler'in hizmetine geçmesiyle bu alandaki deneyimlerini Gazneliler'e, oradan da Nizâmülmülk²⁷ gibi bir devlet adamı vasıtasıyla Selçuklulara intikal ettirmişlerdir. Bu bakımdan Sâmânîler tarihi, gerek siyasî, gerekse kültür ve teşkilat tarihi yönünden dikkatle incelenmesi gereken bir devlettir.

Abbasî Devleti'nin yapısı incelendiğinde, merkez ve merkeze bağlı taşra yönetimi olmak üzere iki kısma ayrıldığı görülür. Emevîler'den sonra Abbasîler döneminde halife mutlak hükümdar, hilafet ise verasete dayalı hükümdarlık şeklinde devam etmiştir. Velihtlık anlayışı sayesinde, hilafetin Abbasî soyunda kalması sağlanmıştır.

Abbasî Devleti'nin İdari yapısı; Merkez Teşkilatı, Taşra Teşkilatı ve Kitabet ve Kâtipler olmak üzere üç kısma ayrılır.

Merkez Teşkilatı; Hilafet, Velihtlık, Vezâret ve Hâciplik.

Taşra Teşkilatı; Valilik, Adliye, Hisbe ve Şurta.

Kitabet ve Kâtipler; Hat Kâtibi, Lafız Kâtibi, Akid Kâtibi, Hüküm Kâtibi ve Tedbir Kâtibi.

Akid Kâtibi; Meclis Kâtibi, Âmil Kâtibi ve Ceyş Kâtibi.

Hüküm Kâtibi; Kaza Kâtibi, Mezalim Kâtibi ve Harac Kâtibi gibi kısımlara ayrılmıştır.

Abbasîlerde halifeden sonra en önemli icra organı vezarettir. Bu bağlamda vezir geniş yetkilerle donatılmıştır. Abbasîlerde ilk kez ortaya çıkan vezirlik kurumunun Sâmânîler'den alındığı bilinmektedir.²⁸ Abbasîlerde Halife Harun Reşîd dönemine kadar ülke sorunlarıyla bizzat halife

²⁵ Belâzurî, 430; Mâverdi, 226.

²⁶ Mehmet Aykaç, *Abbasî Devletinin İlk Dönemi İdarî Teşkilâtında Divanlar* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1997), 21.

²⁷ Asıl adı Ebu Ali Kivâmüddin (Gıyasuddevle, Şemsü'l-Mille) Hasan b. Ali b. İshak et-Tûsî olan Büyük Selçuklu veziri Nizâmü'l-Mülk, 21 Zilkade 408'de (10 Nisan 1018), Horasan'ın eski kültür merkezlerinden Tûs şehrine bağlı Nukan kasabasında doğmuştur. Babası Ali b. İshak Dihkan'ın Gaznelilerin Tûs âmili ve Nukan kasabasının dihkânı olmasından dolayı, iki kardeşi ile birlikte devrin en iyi şartları içinde yetiştirme imkânlarına sahipti. Nitekim kardeşi Ebu'l-Kasım Abdullah dönemin ünlü fakihlerindendi. Hasan da, tahsil ve terbiyesine gösterilen özen sayesinde daha 11-12 yaşlarında Kur'an'ı ezberlemiş, Şâfiî fıkhı ile ilgilenerek genç yaşında bu fikhin teorisini en iyi bilenler arasına girmiş, aynı zamanda tanınmış edip ve muharrirlerle dostluk kurmuş, edebiyat alanında ciddi çalışmalar yapmış, iyi yazma ve konuşmada zamanının seçkin kişilerinden birisi olmuştur. Geniş bilgi için bz. İbrahim Kafesoğlu, "Nizâmülmülk", *MEB İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: MEB Yayınları, 1988), 9/329-330; Abdülkerim Özyayın, "Nizâmülmülk", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/194-196; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, (İstanbul: Ötüken Yayınları, 1999), 215-220; İbrahim Kafesoğlu, "Nizâmülmülk", *Türk Ansiklopedisi* (Ankara: MEB Yayınları, 1977), 25/300.

²⁸ Aykaç, 17.

ilgilenirken, Harun Reşîd döneminde bu usul terk edildi ve bütün yetki vezir Yahya b. Bermek'e devredildi.²⁹

Abbasîlerde iki tür vezirlik vardı. Bu iki vezirlik yetki yönünden birbirinden farklıydı. Birincisi; sınırsız yetkilerle donatılan ve halifenin vekili, hilafet mührü elinde olan Tefviz Veziri'dir. Bunun en güzel örneği Bermekîler'dir. Diğeri ise; yetkileri sadece icra ile sınırlı olup, görevi halifenin emirlerini uygulamaktan ibaret olan Tenzif Veziri'dir.

Abbasî Devleti'nde Hâciplik (Hicabet), bir memuriyetti. Hâcib'in görevi; çok önemli bir iş olan halifenin kapısını beklemektir. Buna "sahibu's-sitâre" perdedarlık da denirdi. Rivayetlere göre hâciplik Muaviye döneminde ihdas edilmiştir.³⁰

Abbasîler'de taşra teşkilatında divanların dışında vali, kadı, şurta ve hisbe teşkilatları da vardı. Valiler eyaletleri yönetir ve görevleri kısaca şunlardır. Ordunun ihtiyaçlarını karşılamak ve savaşa hazır tutmak, hukukî sorunların çözümü, zekât ve vergilerin toplanması, cihat ve ganimetlerin taksimini yapmak, bidat ve hurafelerle mücadele etmek, cezaların infazı, Cuma namazını kıldırmak ve hac işlerini düzenlemektir.

Adliye teşkilâtını şu bölümler meydana getiriyordu; mahkemeler, mezalim mahkemesi ve hisbe teşkilatı. Halifenin mahkeme ile ilgili konuları fakihlerden seçtiği kadılar, toplumun huzur, güven ve ahlâkî değerlerinin korunması, çarşı ve pazardaki ölçü ve tartılarda hilenin kaldırılmasını hisbe teşkilatı, toplumun genel asayişini ve suçluların yakalanmasını şurta teşkilatı sağlardı.³¹

Abbasîler'de İdarî Divanlar; divan terimi ilk fey gelirlerini dağıtmak için Hz. Ömer'in kurduğu bir teşkilat olup, bu dönemden itibaren kullanılmaya başlanan divan terimi, Emevîler ve Abbasîler döneminde askerî ve malî bir kurum olarak devletin çeşitli hizmetlerine bakan kurumlardı. Abbasîler'in kurduğu divanlar, sonraki Türk-İslam devletleri içinde örnek bir kurum olmuştur.³²

Abbasîler döneminde divanları ilk kuruluşundan o güne adar geçirdiği aşamaları, Halife Cafer el-Mansur'un VIII. yüzyılın 60. yıllarında Dicle Nehri'nin batı yakasında inşa ettirdiği yeni başkentle ilgili olarak şu bilgiler aktarılmaktadır: Bağdat'ın o dönemin ünlü şehirlerinden bir farkı, daire şeklinde bir plana sahip olmasıydı. Duvarlarının dört cephesinde dört adet kapı vardı. Kapıların her birinin yanına askerlerin iskân etmesi için büyük binalar inşa edilmişti. Her bir kapı da merkezde bulunan büyük meydana açılıyordu. Bu meydana bir saray, büyükçe bir cami ve divanlar bulunuyordu. O dönemdeki divanlar yedi taneydi. Bu divanlar şunlardır:

Divanü'l-hatem; sultana tasdik edilmek üzere sunulan evrakla ilgilenir.

Divanü'r-resâil; diplomatik işlerle meşgul olan divan.

Divanü'l-mezalim; yönetimden kaynaklanan ve adaletle ilgili yanlışların mahkeme edildiği divan.

Divanü'l-ceyş (cünd); asker ve askerlikle ilgili konulara bakan divan.

Divan-ı beyti'l-mal: Devletin gelirleriyle meşgul olan Hazine Divanı.

Divan-ı harâc: Devletin harcamalarıyla, başka bir deyişle parasal işleri idare eden divan.

Düvanü'l-işraf; devletin erzak işleriyle ilgilenen divandır.

Bağdat'ın inşasına ait anlatılan bu rivayetin, Hz. Peygamber ve dört halifeden sonra Müslüman âleminin hayatında ne kadar önemli değişiklikler meydana geldiğini ve bu durumun sonraki

²⁹ Taberî, Ebu Cafer Muhammed b. Cerîr, *Târîhu't-Taberî*, nşr. Muhammed Ebu'l Fadl İbrahîm, (Kahire: Dâru'l-Ma'arif, 1967), 10/86; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, 6/61.

³⁰ Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, 6-8.

³¹ Aykaç, 27-28.

³² M. Ali Ünal, "Osmanlı İmparatorluğunda Müsâdere", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 2/9 (Aralık 1980), 96.

halifeler zamanında da devam ettiğini göstermektedir. Bürokrasinin kuvvetlenmesi; divanların çoğalmas ve divanların başında bulunan vezirin iktidarını artırmıştır.³³

Abbasilerde divan teşkilatı idarî, askerî ve malî olmak üzere üç kısma ayrılır. Bütün divan teşkilatları devlet yapısı içerisinde birbiriyle ilişkilidir. Abbasîler’de idarî divanlar şunlardır: Divanü’t-tevki ‘, Divanü’r-resâil, Divanü’l-berîd, Divanü’l-hatem, Divanü’l-ezimme, Divanü’l-mezâlim, Divanü’l-müsadere’dir.

Divan-ı Berîd’de; Sahibü’l-berîd, Âmilü’l-berîd, el-Müterettibûn, el-Muvakkîûn, el-Fervânikiyyûn, el-Vükelâ ve el-Muhbirûn gibi görevlileri bulunmaktadır.

Divanü’l-Mezâlim de ise; Sahibü’d-divan, Kâtibu’t-tesbît, Kâtibü’n-nüsah, Kâtibü’l-inşâ, Kâtibü’t-tahrîr gibi görevliler bulunmaktadır.

Abbasî yöneticileri önceki devletlerin tecrübelerinden de faydalanarak sağlam ve geniş idarî kurumlar kurmuşlardır. Ülke toprakları üzerinde her bölgenin kendi şartlarına uygun idari önlemlere başvurmuşlar ve divanlar ihdas etmişlerdir.³⁴

Abbasîler’de Ordu Divanı

İslam Devlet teşkilatında ilk olarak Hz. Ömer döneminde, fey gelirlerinin artması üzerine kurduğu askerî divan, Divanü’l-atâ idi. Bilindiği üzere Hz. Ömer’in beytülmale intikal eden fey gelirlerinden Müslümanlara yılda bir defa “atiyye” adı altında bir ödenek ve “erzak” adı altında da her ay yiyecek tahsis etmişti. Bu divanın Emevîler döneminde Divanü’l-cünd’e tekâmül ettiği belirtilse de Emevîler zamanında bazı aksamalara rağmen Divan-ı atâ devam etmiştir.³⁵

İslam tarihi kaynaklarına göre, Emevî ordusunda iki tür askerî hizmet statüsü vardı. Birincisi; dört halife döneminde uygulanan “daimi nizamî” askerlik, ikincisi ise; “gönüllü” askerliktir. Daimi askerlik, Divan-ı cünd (ordu divanı) yoluyla orduya yazılarak, yaptığı askerî hizmet karşılığında devlet bütçesinden kendisine maaş verilmesi esasına dayanan askerliktir. Bir başka deyişle, mesleği askerlik olan ve geçimini bu yolla sağlayan savaşçılardan kurulu ordu anlamına gelmektedir.

Emevî Devleti’nde askerî alanda gönüllülük, herhangi bir mecburiyete tabi olmaksızın, sadece kendi arzu ve isteği ile mevcut orduya veya oluşturulan sefere katılan askerlerdir. Bu statüye tabi olanlar, Divan-ı cünd yoluyla askere alınmadıkları halde, savaş esnasında cihad çağrısına uyarak, kendi istekleriyle orduya katılıp emir ve komuta altına giren askerlerdir. Gönüllülerden oluşan ordu birliklerine “mutatavvia” veya “cündü’l-mutatavvia” denmektedir.³⁶

Abbasîler, Emevîler döneminde oluşan kurumların çoğunu aynen korumuşlardır. Emevîler’le birlikte başlayan “Halife Muhafız Ordusu” Abbasîler’de de aynen devam etmiştir. Hz. Ömer’in ihdas ettiği “Divanü’l-atâ” denilen divan aynı şekilde devam ettirilmiştir. Abbasî hilafetinin hem maddi hem de dinî güce sahip olduğu dönemlerde mükemmel bir askerî gücü vardı.³⁷ Ordunun yönetimi, parasal ve hukukî işleri Divanü’l-ceyş tarafından icra edilirdi. Emevîler’de olduğu gibi Abbasî ordusunun esasını paralı ve sürekli olarak bu işi kendisine görev edinmiş askerlerden oluşmaktaydı. Bu askerler yerine getirdikleri görevin karşılığında devletten maaş alırlar ve tüm gereksinimleri devlet tarafından karşılanırdı. Bunun yanı sıra, savaş için çağrıldıkları zaman kendi iradeleriyle orduya iştirak eden, savaştan elde edilen ganimet ve zekâttan pay alan, Emevîler’de olduğu gibi gönüllü askerler grubu da vardı. Bu grup, devlet hazinesinden herhangi

³³ Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, 29-30.

³⁴ Aykaç, 40.

³⁵ Aykaç, 71.

³⁶ M. Zeki Terzi, “Emevîler’de Kara Ordusu Teşkilâtı” *On dokuz Mayıs Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 9 (1997), 42-45.

³⁷ Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, 12.

bir maaş veya ücret almazlardı. Gönüllü gruplar arasında bedevî Araplardan katılanlar olduğu gibi köy, kasaba ve şehirde yaşayan halkından da katılanlar olurdu.³⁸

Abbasîler’de askerî divan; Divanü’l-atâ ve Divanü’l-ceyş diye ikiye ayrılır. Divanü’l-ceyş ise; Meclisü’-inşâ, Meclisü’t-tahrîr, Meclisü’n-nüsah, Müclisü’l-esküdar, Meclisü’t-takrîr, Meclisü’l-mukâbele, Meclisü’l-arz, Meclisü’l-atâ ve’t-tefrika’ dan oluşmaktaydı.

Abbasîler’de Malî Divanlar

Abbasî Devleti’nin malî teşkilatı toplumun ekonomik durumuyla yakından ilgili olduğu için kısaca bu duruma değinmek gerekir.

Abbasî Devleti’nde yaşayan toplum “Havas” ve “Avam” olmak üzere iki sınıftan oluşmaktaydı. Havas grubunu; halifenin yakınları, vezirler, emirler, kadılar, âlimler, kâtipler meydana getirmekteydi. Avam grubunu ise; esnaf, çiftçiler, sanatkârlar, köleler ve askerler ile diğer insanlar meydana getirmekteydi. Araplar, Farslar ve Türker’in yanında çeşitli etnik gruplardan insanlar Abbasî yönetimi altında yaşamaktaydı. Ülkede refahın artması beraberinde lüks hayatı da getirmişti. Abbasî yönetimi ekonomik hayatın her alanında refah ve üretimin artması için büyük gayretler sarf etmiştir.

Abbasîlerde ekonomik hayatın temelini ziraat oluşturmaktaydı. Devletin gelirlerinin büyük kısmı bu sektöre bağlıydı. Abbasîler, dönemin modern usullerini tarım sektöründe uygulayarak ciddi verim elde ettiler. Ayrıca, zengin maden yataklarına da sahiptiler. Doğu eyaletlerinden gümüş, batıda Sudan’dan altın, Horasan ve Fars’tan bakır ve kurşun çıkarılmaktaydı. Zengin demir yatakları Beyrut’ta bulunmakta, inci ise Basra körfezinden elde ediyorlardı.

Abbasîlerde, maden işletim ve silah yapım atölyeleri, tuğla ocakları başlıca sanayi kuruluşlarını meydan getirmekte, dokumacılık, gülsuyu ve itriyat, cam, kâğıt, sabun üretimi ve ihracı yapılmaktaydı. Ticarete usta kişiler Yahudi, Hristiyan ve Mecusiler iken, daha sonraları Müslümanlar da bu konuda uzmanlaştı. Üretimin artması ve ticaretin gelişmesiyle birlikte, devlet gelirlerinde büyük artışlar meydana geldi. Bu da ülkede refah ortamını oluşturdu.³⁹

Abbasîlerde mali divanların oluşum süreci, Hz. Ömer döneminde geniş toprakların fethedilmesinden sonra devletin gelir getiren kaynaklarının artması nedeniyle bu gelirleri toplayıp bir düzene koyma ihtiyacı doğmuştur. Abbasî Devleti’nin gelirleri ganimet, fey, cizye, haraç ve öşür başlıkları altında ele alınmış, tarihi seyir içinde malî teşkilat içinde yer almıştı. Bir devletin maddi gücü olmadan ayakta kalması mümkün değildir. Emevîler, maddi güçle devletin ayakta tutulacağına inanmışlardı. Bu nedenle malî teşkilata son derece önem vermişler ve devletin gelirlerini artırma konusunda hep arayış içinde olmuşlardır. Abbasî Devleti’nin sağlam malî teşkilatı, refahın oluşmasında büyük rol oynamıştır. Abbasîlerde malî teşkilatla ilgili divanlar şu şekildedir:

Malî Teşkilat; Devletin gelirleri, Divanü’n-nafakât, Divanü’d-diya Divanü’l-harac, Divan-ı beyti’l-mal’dır.

Devletin Gelirleri; Ganimet ve Fey, Cizye, Harac, Zekât, Define ve Madenler, Diğer gelirler ve Uşûr’dür. Uşûr; Uşûr’l-ard ve Uşûru’t-ticare diye iki kısımdır.

Divanü’n-Nafakât; Meclisü’l-cârî, Meclisü’l-enzâl, Meclisü’l-kurâ‘, Meclisü’l-binâ ve’l-meremme, Meclisü’l-havâdis, Meclisü’l-inşâ ve’t-tahrîr, Meclisü’n-nüsah ve Meclisü beyti’l-mal’den oluşmaktaydı.

³⁸ Hakkı Dursun Yıldız, “Abbasîler” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/ /39.

³⁹ Elitaş vd, “Osmanlı İmparatorluğu’nda 500 Yıl Boyunca Kullanılan Muhasebe Yöntemi: Merdiven Yöntemi”, 19-22.

Divanü Beyti'l-mal; Meclisü'l-ehrâ, Meclisü hizâneti's-silâh, Meclisü'l-hizâne ve Beytü mâli'l-hâssa gibi kısımları vardı.

Büyük Selçuklu Devleti'nde Divanlar

Büyük Selçuklu Devleti'nin ilk dönemlerinde aşiret gelenekleri, devletin idaresinde etkili olmuş, bunun yanı sıra Karahanlılar, Gazneliler ve Sâmânîler'in devlet teşkilatında bulunan kurumları kendisine almıştır. Büyük Selçuklu, Bağdat'a hâkim olduktan sonra Abbasîler'in ve Büveyhîler'in devlet idaresindeki kurumlarından da faydalanmıştır.

Büyük Selçuklu Devleti askerî bir yönetime sahipti. Ülke yönetimi, birinci derecede sorumlu olan hükümdar ve ailesi ile emirlerin elindeydi. İkinci derecede ise divan üyeleri ve kalem kâtipleri sorumluydu. Vezir, devlet işlerinden birinci derecede sorumlu olup, askerî işler hariç devleti hükümdar adına yönetirdi. Beylerbeyi yani sipehsalar ordunun başında bulunurdu. Adli işler kadılar, diğer idarî, malî ve örfî işler ise divan kararlarıyla yürütülürdü.⁴⁰

Alp Arslan döneminde Büyük Selçuklu Devlet teşkilatı oluşmuş haldeydi. Oğlu Melikşah ve torunu Sencer döneminde devlet tam şeklini almıştır. Bu nedenle Alp Arslan dönemi, devlet teşkilatı, hükümdarlık anlayışı yönünden bir geçiş dönemidir. Alp Arslan'ın Selçuklu yönetimini ele almasıyla birlikte devletin birlik ve beraberliği sağlanmış, Tuğrul Bey dönemindeki ikili vasfı "çift hükümdarlık" sona ermiştir. Böylece devlet, tek yöneticili ve çok tebaalı bir Türk-İslam devleti haline gelmiştir. Sivil teşkilat kadrolarında genellikle İranlılar, askerî teşkilat kadroların da "gulam" sistemine göre yetişmiş Türkler bulunmaktaydı.

Devlet teşkilatında büyük divan, yasama (teşrii), yürütme (icra), ve yargıdan (kaza) oluşan ve yetkilerini hükümdardan alan üç unsurdan meydana gelmiştir. Sultan ve yaşadığı saray, vezirin başında bulunduğu sivil teşkilat, Gulam sistemine göre yetişmiş Türklerin yer aldığı askerî teşkilat (ordu teşkilatı), Büyük Selçuklu Devleti'nin teşkilatını oluşturmaktaydı.⁴¹

Büyük Selçuklu Devleti'nde yürütmeden sorumlu olan vezirin devlet işlerinin görüşülüp karar verildiği Büyük Divan'a (Divan-ı âlâ) başkanlık etmesi yetkilerinin başında gelmektedir. Vezir geniş malî yetkilerle, memurları tayin ve azletmekle görevlendirilmiştir. Ayrıca, imar faaliyetleriyle ilgileniyor, hilat giydireyor ve devlet dairelerini de denetliyordu.

Büyük Selçuklu Devleti'nde Divan teşkilatı:

Mezalim Divanı, Âmiri: Barbey veya Emîr-i Dâd-emîr-i Bâr'dır.

Büyük Divan buna Divan-ı sultân da denir, Âmiri: Sahib-i divan-ı devlet yani vezir'dir.

Berîd Divanı (Posta Divanı), Âmiri: Sahib-i berîd'dir.

Büyük Divan ise;

Maliye Divanı (Sahib-i zimâm ve'l-istîfâ olan Divan-ı istîfâ-), âmiri: Müstevfi'dir.

İnşâ Divanı (Divan-ı tuğrâ-Divanü'r-resâil), âmiri: Tuğrâî, Münşî'dir.

Müşrif Divanı (Divanü'l-işrâf), âmiri: Müşrif (müfettiş)'tir.

Ârz Divanı (Divanü'l-ceyş- Milli Müdâfâ Divanı), âmiri: Emîrü'l-ârizî'l-ceyş'den meydana gelmekteydi.

Nizâmülmülk, Büyük Selçuklu Devleti'nde hükümdarın "Divan-ı mezalim"e başkanlık etmesi ve zalimlerden mazlumları koruması için bizzat bu görevi üstlenmesi konusunu kayda alıp, bu divanın fonksiyonuna işaret etmektedir: "Hükümdarın, dönemindeki zulümleri ortadan

⁴⁰ Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, 19.

⁴¹ Mehmet Altay Köymen, "Alp Arslan Zamanı Selçuklu Saray Teşkilatı ve Hayatı", *Ankara Dil Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü, Tarih Araştırmaları Dergisi*, 4/ 6 (1966), 2.

kaldırması adalet hâkim kılması gerekir. Hükümdar, gerek gördüğünde en az haftada iki gün adalet divanı kurup, mazlumların hakkını alması, suçlulara hak ettiği cezayı vermelidir. Bunu halkın bizzat hükümdardan duyması, bu konuda önemli hikâyelerden birkaçını halka anlatması, olaylar için birer örnek vermesi lazımdır. Hükümdarın, zulme uğrayanları ve adaletin yerine getirilmesini isteyenleri haftanın uygun gördüğü iki gününde sarayına çağırıp, onların şikâyetlerini dinlemesi, zalimler ve haksızlık yapanlar hükümdarın kendisine vereceği cezadan korkarak ellerini millet malından çeker ve onlara zulmetmekten vaz geçerler.⁴²

Divan-ı Berîd (Posta Divanı): Nizâmülmülk, istihbarat ve haberleşme teşkilatının bir devlet için ne kadar önemli bir kurum olduğu konusunda şunları ifade eder: “Ülkenin geleceği ve iyiliği için casuslar göndermek ve gereken önlemleri almak, dünyanın dört bir köşesine tüccar, seyyah, sûfî, eczacı ve derviş kılığında casuslar göndermelidir. Bu görevi yerine getirenler, duydukları her şeyi haber olarak getirmeli ve ülkelerde hiçbir zaman meçhul kalmamalıdır. Çoğu zaman valiler, arazi sahipleri, memurlar, emirler muhalefete ve isyana kalkışmamışlar ve sultana karşı bağılıklarını koparmamışlardır. Casuslar aldıkları haberleri sultana getirdiklerinde, sultan zamanında hazırlık yapar, harekete geçer ve ansızın asilerin üzerine saldırırdı. Böylece asiler tutuklanır ve hedeflerine ulaşamazlardı. Eğer bir sultan, askerleriyle memlekete saldırmaya niyet ederse, o (casuslardan aldığı istihbaratla), onları (kendi ülkesinden) çıkarır. Casuslar sultana, halkın ve tımarların durumundan hayır ve şer şeklinde bir haber ulaştırırlarsa, sultan da Adudu'd-Devle'nin zamanında yaptığı gibi hareket eder, onları cezalandırır.”⁴³

“Barışın devamlı olması için elçiler ve haberciler gönderilmez. Ülkenin yolları üzerine haber alma merkezleri kurulmalıdır. Burada görevlendirilenlerin aylık ve yolluklarının zamanında ödenmesi sağlanmalıdır. Bu şekilde yapılırsa, 300 km mesafede bile olsa gece veya gündüz meydana gelecek olaydan merkezin anında haberi olur. Geçmişte olduğu gibi, geçim sıkıntıları olmamalı, bütün ömürlerini devlet işinde mazbut bir şekilde harcayabilmeleri için başlarında tımar sahibi nakipler bulunmalıdır.”⁴⁴

Divan-ı âlâ (Büyük Divan): Devlet işlerinin görüşülüp karara bağlandığı divandır. Divan üyeleri sultan tarafından belirlenir ve sultanın emriyle görevlerinden alınırlar. Büyük Divan'ın asıl başkanı hükümdar olmakla beraber, onun adına bu görevi vezir yerine getirirdi.⁴⁵ Vezir devletin bütün işlerinden sorumluydu ve vezâret menşuru adı verilen fermanla tayin edilirdi. Vezâretin alâmeti ise altın divit, taç ve külahtır.⁴⁶

Divan-ı inşâ (veya Tuğra): Vezirlikten sona en büyük makamdır. Divan-ı inşâ, genel olarak vezârete vekillik görevi yapıyordu. Vezâret'in kontrolü altında, devletin içeride ve dışarıda tüm yazılı muhaberatının idaresi ve belgelerin hazırlanmasıyla görevlidir. Tuğrâî, divandan çıkan emirname, mektup ve bilcümle muhaberatı itinalı bir şekilde kontrol ederdi. Başlangıçta Tuğrâî'nin işi tuğra çekmekti. Bu memuriyetin başında, Tuğrul Bey döneminde Türk asıllı bir emîr vardı. Nizâmülmülk'ün vezirliğinden itibaren İranlılar atandı ve Divan-ı tuğrâ, Divanı inşâ ile birleştirilerek tek divan haline getirildi.

Divanü'r-resâil/Divan-ı tuğrâ: Amiri Tuğrâî (Münşi)'den çıkacak yazılarla ilgili Nizâmülmülk'ün yaptığı açıklamalardan, yönetimde emrin yerine getirilmesi, devletin otoritesi ve saygınlığı açısından ne kadar önemli ve ciddi bir konu olduğu anlaşılmaktadır. Nizâmülmülk bu konuda şunları ifade eder: “Çok olan şeye saygı olmadığı gibi, Saray Divanı'nda fazla ferman

⁴² Nizâmülmülk, *Siyasetnâme*, Hasan Ali Yücel Klasikler Dizisi, çev. Mehmet Taha Ayar, 4. Basım, (İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2012), 17.

⁴³ Nizâmülmülk, *Siyasetnâme*, 101.

⁴⁴ Nizâmülmülk, *Siyasetnâme*, 117.

⁴⁵ Aydın “Taneri, Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Vezirlik”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü, Tarih Araştırmaları Dergisi*, 5/8 (1967), 103.

⁴⁶ Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, 46.

ve mektup yazılırsa halkın saygısı azalır. Önemli olan yüce mecliste bir şeyin yazılması ve yazılan şeyin emredici olması gerekir. Bu nedenle de kimse ona el ve dil uzatmaya cesaret edememeli ve verilen emirleri yerine getirmede kusur işlememelidir. Eğer bir kimse, yüce divandan çıkan bir fermana hakaretle bakarsa, onu işitmekte veya yerine getirmede gevşeklik gösterirse, hükümdar karşısında, herkesin eşit olduğu ve bunu yapan kim olursa olsun cezalandırılmalıdır.”⁴⁷

Divan-ı istîfâ: Divan-ı âlâ'nın –malî işlerle uğraşan- ilk dairesidir. Müstevfi, devletin tüm maliye çalışanlarının ve saltanat divanı yani Divan-ı hass'da çalışanların amiridir. Halkın durumunu Müstevfi ıslah eder. Hakları ve sorumlulukları belirlerdi. O, yeni vergiler koymaz, sadece yapılan şikâyetleri neticelendirmekle mükellefti. Bunun yanında, devlet bütçesinin gelir ve gideri hakkında tutulan defterleri kontrol eder ve vergi tahsiline yetkili kişileri istihdam ederdi. Müstevfi, çalışanlara maaşlarını öder, malî bakımdan ikta 'sistemini denetler ve karar verirdi.

Divan-ı işrâf: Bir denetleme kurumudur. Bu divan, devletin maliye yönetiminin kontrolünü yapar. Özellikle gelirlerin harcamasını denetler.

Nizâmülmülk, Müşrif (Müfettiş) yani divan amiri hakkında şunları söyler: “Hükümdar hiçbir şekilde memurlarının durumundan habersiz olmamalı, sürekli onların durum ve davranışlarını kontrol etmeli, onlardan zulüm ve ihanet görürse, derhal azletmelidir. Diğerlerinin ibret alması için, suçları derecesinde onları cezalandırılmalıdır. Bu durumu gören hiç kimse ceza korkusundan sultan aleyhine bir şey düşünemez. Bir kişiyi büyük bir işle görevlendirirse, ondan habersiz, durumunu ve çalışmasını kontrol edecek müfettiş göndermelidir.”⁴⁸

Divan-ı arz veya Divanü'l-ceyş: Askerî şahısların ikta'larını, her türlü gelirlerini ve maaşlarını idare edip, birliklerin ve teçhizatın kayıt ve kontrolünü yapardı. Arz divanı sahibi, mülkü ya da ikta'ı kim alırsa alsın, sahibinin veya alıcısının sivil memur veya askerî personel olmasını dikkate almadan idare ederdi. Divan-ı arz, ikta'ların büyüklüğünü, bunlardan elde edilen gelirleri tespit ederdi.

Divan-ı âlâ'yı meydana getiren bu yüksek makam sahipleri, vezir gibi mahkemeye sevk edilir ve icraatlarının hesaplarını vermek zorunda kalırlardı. Herhangi bir yolsuzluk yaptıklarında tutuklanıp hapis haneye atıldıkları, mallarının müsadere ve evlerinin yağma edildiği kaynaklarda belirtilmektedir.⁴⁹

Selçuklu Devleti'nde dinî ve sosyal yapının sarsıldığı, ülkenin sıkıntılı döneminde vezirlik makamına gelen Nizâmülmülk, devlet yönetimini, dinî ve sosyal yapıyı rayına oturtmak için büyük gayret sarf etmiştir. Sultan Melikşah döneminde Nizâmülmülk'ün de katkılarıyla hayat şartlarının yükselmesi ve refahın artması için gerekli olan bütün şartlar sağlanmıştı. Devlet, dışarıdan gelecek tehlikelere karşı savunmasını yapmak ve içeride asayişî düzene sokmak için güçlü bir orduya sahipti. İyi işleyen bir idare, devletin düzenli gelir elde etmesini sağlamaktaydı.

Büyük Selçuklular Öncesi Toprağın İdaresi ve İkta'nın Başlangıcı

Tarih boyunca insanları, toplumu ve kurumları etkileyen etkenlerden biri de toprağın yönetimi olmuştur. İslam devletlerinde ticaretin gelişmesi, şehirleşme ve İslamlaşma hareketlerine yön veren parametrelerden biri, toprak üzerindeki mülkiyet ve tasarruf sistemidir. İslâmî yönetimi esas alan devlet teşkilatında, toprağın yönetimi ve işletilmesi karmaşık bir konudur. İslam dininin getirdiği esaslar, İslam'dan önceki toprakla ilgili uygulamalara yeni bir yorum getirmiş, tarihi süreç içerisinde devletlere yön vermiştir.

⁴⁷ Nizâmülmülk, *Siyasetnâme*, 95.

⁴⁸ Nizâmülmülk, *Siyasetnâme*, 28.

⁴⁹ Taneri, 103, 105-106.

Toprağın işletilmesi, dağıtımı, ihya edilmesi kısaca ikta'sistemiyle birlikte anılmış, devlet, toprak ve toplum ilişkilerinde ölçü alınabilecek bir konu olmuştur.

İkta'İslam medeniyetine ait bir kurumdur. İslam tarihinde ilk örneğine Hz. Peygamber döneminde rastlanır. İkta', Dört Halife, Emevîler ve Abbasîler döneminde daha da gelişmiş, Avrupa'nın en batısındaki Endülüs Emevîleri'nden doğudaki Hindistan'a kadar uzanan alanda kurulan tüm İslam devletlerinde uygulanan bir sistem haline gelmiştir.⁵⁰

İkta'nın çeşitli tanımları yapılmıştır. İkta'bir tanıma göre; İslam'da devlet arazisinin (arâzi-yi emîriyye) yalnız bir yıllık vergi veya öşür hasılatının, hizmet karşılığında herhangi bir şahsa verilmesi demektir. İkta'memuriyet hizmeti karşılığı verildiği gibi, istenirse başka birine de verilebilirdi. Bir vilayet veya eyaletin bütün varidatı gelirleriyle birlikte komutan veya valiye verildiği takdirde bu kişi ikta'karşılığında hazineye belli bir vergi vermekle mükellefti.⁵¹

Bir başka tanıma göre ikta'; devlet yöneticisinin tasarrufu altında bulunan arazi, maden, kamu işletmelerinin mülkiyetinden veya gelirlerinden faydalanma ve işletme haklarının ya da imtiyazının belli şartlar dâhilinde bu işi yapabilecek kimselere verilmesidir. İkta'kelimesi, müessese anlamında hicrî birinci asrın sonlarına doğru yaygınlaşmıştır. İkta'yönetiminin İslam'dan önceki dönemlerde de kullanılmış olduğu düşünülebilir. Sâsânî İmparatorluğunun uydusu durumundaki Lahmi krallarına İran hükümdarları, bölgedeki köyleri ikta'verdiği, hatta ilk İslam fetihleri esnasında bazı bölge ve köyler adlarını bu ikta'lardan aldığı (Sevadiye Köyü) kaydedilmiştir.⁵² Çevreden etkilenme durumu göz önüne alındığı zaman, Arapların da bu uygulamayı bildiği kabul edilebilir. Bilindiği gibi bazı arazilerin ikta'olarak verilmesi meselesi Hammurabi Kanunları'nda da geçmektedir.⁵³

Hulefâ-i Râşidîn döneminin sonuna kadar verilmiş olan ikta'ların esas özelliği, atıl durumda olan arazilerin işletilmesi ve bölgede İslam'ın yayılmasında etkili olacak kimselerin tercih edilmesidir. Hz. Peygamber tarafından verilen ikta'lar, kabile reislerinin desteğini almak, gönüllerini İslam'a ısındırmak, fethedilmemiş bölgelerden gelen kişilere verilen araziler ile bu bölgelerin fethini teşvik etmek gibi dinî ve sosyo-ekonomik amaçlar taşıdığı dikkat çeker. Hz. Osman devrinde devletin fey arazileri üzerinde tasarruf etmeye başlaması, daha önce ikta'edilmeyen Savafî arazilerin ikta' edilmesinin yolu açılmış ve çok sayıda arazi ve köy şahıslara tahsis edilmiştir.⁵⁴

Emevîler devrinde, orduya maaş vermek yerine geçinmek üzere arazi ikta'edildiği görülmektedir. Bu dönemde ikta'tahsislerindeki artış ve ikta'ların daha ziyade Ümeyye ailesine ve hilafeti destekleyen kabilelere verildiği ortak bir görüştür. Hz. Osman döneminde

⁵⁰ Erkan Göksu, "İkta 'Sisteminin Tekâmülünde Selçukluların Rolü", *Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 1 (2009), 85.

⁵¹ Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, 17.

⁵² Mustafa Demirci, *Abbasîlerde Toprak Sistemi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2001), 179-180.

⁵³ Hammurabi (M.Ö.1728-1686), Mezopotamya'da hükümler olmuş Babil kralıdır. Çeşitli konularda verdiği kararlar, Babil'in koruyucu tanrısı Marduk adına yapılan Esagila Tapınağı'na dikilen bir taş üzerine Akatça dilinde yazılmıştı. Arkeolog Jean Scheil'in 1901 yılında Susa ve Elam'da (bugünkü İran'ın Huzistan bölgesi) bulunduğu ve Fransa'ya taşıdığı Hammurabi Kanunları'nın yazılı olduğu tablet Paris'te Louvre Müzesi'nde sergilenmektedir. 172 maddeden oluşan Hammurabi Kanunları'nın 27 ve 28. maddesinde ikta' ile ilgili olarak şunlar yazılıdır. Madde- 27: "Bir subay ya da er savaşta kralın talihsizliğine uğrarsa (esir düşerse), onun arazileri ve bahçesi başkasına verilir. Verilen kişi onlara sahip olursa, esir olan kişi geri dönüp kendi yerine vardığı takdirde, arazisi ve bahçesi ona iade edilir ve bunlara tekrar sahip olur." Madde- 28: "Bir subay ya da er kralın talihsizliğine uğrarsa (esir düşerse), oğlu onun varlıklarını üstlenebilecek durumda ise o zaman arazi ve bahçe ona verilir ve o, babasının ücretine de hak kazanır."

⁵⁴ Demirci, *Abbasîlerde Toprak Sistemi*, 183; Irak'taki Sevad arazisi için bk. Mahayudin HJ. Yahaya, "Küfelilerin Milâdî VII Yüzyılın Ortalarındaki Siyasi Muhalefetleri, çev. Ünal Kılıç, *Cumhuriyet Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6/2 (2020), 229-238.

ikta‘ verilmesi huzursuzluğa neden olan Savafî arazilerinin, Emevîler döneminde de aynı şekilde ikta‘ olarak verilmesi, Ömer b. Abdülaziz döneminde değiştirilmiştir. Bilindiği üzere Fedek arazileri Ümeyye ailesinden alınarak tekrar Hz. Peygamber nesline iade edilmiştir. Ayrıca, Akdeniz sahil şeridinde ve Bizans sınır boylarında, Horasan ve diğer yeni fethedilen bölgelerde yoğun bir nüfus hareketliliği yaşandığından, göçebe Arap kabileleri gruplar halinde bu bölgelere iskân edilmişler ve bu topraklara arazi ikta‘ sı verilerek yerleşmeleri sağlanmıştır.⁵⁵ Bunun yanı sıra Abbasi halifeleri de Emevîler’de olduğu gibi kendi akrabalarına ikta‘lar vermişler ve bu ikta‘lardan vergi almamışlardır.⁵⁶

Abbasiler döneminde fetihlerin yavaşlaması ikta‘ siyasetinde kendisini açıkça göstermiştir. Bu dönemde sınır boylarında boşalan yerlere nüfus aktararak düşmana karşı tahkime, fethedilen bölgelerin nüfus yapısını yeni getirilen Müslüman topluluklarla değiştirerek, İslam’ın bölgedeki hâkimiyetini pekiştirip, İslamlaşmasını sağlamaya yönelik bir anlayış sürdürmüştür. Bu dönemde fetihler aksamış olsa da, Bizans bölgesinde hicrî III. asra kadar devam etmiştir. Bölgede her an çıkabilecek savaşa karşı güçlü bir ordunun bulundurulması gerekiyordu. Bu yüzden bu bölgelere yerleştirilen insanlara arazi ikta‘ edilmesi yoluna gidilmiştir. Bundan da anlaşılıyor ki, Abbasiler ikta‘yı, özellikle sınır bölgelerinde, devletin gelen askerî sisteminden ayrı malî bir yöntem ve sistem olarak uygulamıştır.⁵⁷ Abbasilerin kurdukları toprak sistemi daha sonraki dönemlerde Türk-İslam devletlerini de etkilemiştir.

Büyük Selçuklu Devleti Döneminde Toprağın Yönetimi ve İkta ‘

İkta‘ sisteminin tarihî gelişiminde Büyük Selçuklular döneminin özel bir yeri vardır. Nizâmülmülk, döneminde ikta‘ sisteminde çok önemli değişiklikler yapılmış ve uygulanmıştır. Bu nedenle bazı müellifler ikta‘ sistemini Nizâmülmülk’le özdeşleştirmişlerdir. Bundan dolayı ikta‘ sisteminin ilk defa Nizâmülmülk tarafından Büyük Selçuklular döneminde uygulanmaya başlandığını zannetmişlerdir. Aslında Nizâmülmülk’ün yaptığı, daha önceki devirlerde uygulanan ikta‘ sisteminin eksik taraflarını düzeltmek ve Büyük Selçuklu Devleti’nin siyasî, sosyal ve ekonomik gelişmesine göre yeniden düzenlemekten ibarettir.⁵⁸

Bilindiği gibi Büyük Selçuklu Devleti’nin sınırları içerisinde toprak ve halk büyük sultanın malıydı. Kendilerine ikta‘ verilen kişilerden tahsil edilmek istenen mal dışında halktan bir şey almaya hakları yoktu. Haksız yere tahsil ettikleri takdirde, halkın kendisi, malı, zevcesi, evladı, arazi ve mülkü koruma altına alınmış olur. İkta‘ verilen kişiler bu mal üzerinde daha fazla hak iddia edemez.⁵⁹

Büyük Selçuklu Devleti’nde arazi; Hass, İkta ‘ve Harâcî olmak üzere üç kısma ayrılmıştı. Hass arazi: Sultanın şahsına ait olan, halkın ekip diktiği bağ, bahçe, koru, otlak olarak faydalandığı topraklardır. Bu topraklardan elde edilen vergi ihtiyat hazinesine yatırılırdı. İkta ‘olarak verilen arazi: Hassa ordusu kıtası ile şehir dışında oturup bilfiil askerlik hizmetinde bulunanlara dağıtılmış ve onlar adına kaydedilen topraklardır. Şehzâdelere, emirlere, devlet ricaline ve hanedana mensup kişilere ve kadınlara arazi ikta‘ edilirdi. Araziler irsi olarak geçmekle birlikte, vefat ve azil gibi durumlarda varisler namına ikta‘beratlarının yenilenmesi gerekirdi. İkta‘lar gerekli hallerde sultan tarafından artırılabilirdi.⁶⁰

Harâcî arazisi: Bu arazi ile ilgili olarak, Abbasiler döneminden itibaren şöyle bir usul takip edilmiştir: Birincisi; Haracın para veya mahsul yahut her ikisi şeklinde alındığı muhasebe

⁵⁵ Demirci, *Abbasilerde Toprak Sistemi*, 185.

⁵⁶ Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, 17.

⁵⁷ Demirci, *Abbasilerde Toprak Sistemi*, 189.

⁵⁸ Göksu, 87.

⁵⁹ Nizâmülmülk, *Siyasetnâme*, 41.

⁶⁰ İbrahim Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2014), 168-170.

usulüdür. İkincisi; Mukâseme usulü: Haraclar, Halife Cafer el-Mansur dönemine kadar genellikle harac görevlileri tarafından toplanırdı. Onun döneminden itibaren mukâseme denilen usule dönüldü. Üçüncüsü ise; Mukâtaa (İltizam) usulü: Bazı devlet ileri gelenlerine ve komutanlara tahsis edilen harac ve diğer devlet gelirlerinin toplanmasıdır. Bu metot, Abbasîler döneminde askerlik Türklerin eline geçtiği sırada ortaya çıkmıştır. Harac vergisinin çoğunluğu bu şekilde toplanmıştır.⁶¹

Medreselerin Teşekkülü ve Büyük Selçuklu Devleti'ndeki Fonksiyonu

İnsanlık tarihi boyunca gerçekleşen kültür geçişlerinden biri, VIII. yüzyılın başlarından itibaren Antik Yunan kaynaklarının Arapçaya tercüme edilmesiyle gerçekleşen geçişlerdir. Bir diğer geçiş ise, XI. yüzyıldan başlamış XIII. yüzyılın sonuna kadar devam etmiş olan Arapçadan Latince ve İbranice ve diğer dillere yapılan tercümelemlerle gerçekleşmiştir. Bu kültür akımlarında Süryanîler önemli rol oynamıştır. VIII. yüzyıldan X. yüzyıla kadar Yunanca eserleri Süryanice metinlerden veya kendi düzelttikleri ve kısmen de yeniden düzenledikleri nüshalardan Arapçaya Süryanîler çevirmiştir.

Müslümanlar, doğu bölgelerinin fethiyle birlikte eski Hint bilim ve kültürü ile ilgili eserleri Arapçaya tercüme etmişlerdir. Müslümanlar, Yunan Antik düşüncesinin eserlerini sadece metinlerde tanımakla kalmamışlar, Süryanice, Kiptice, Farsça ve Hintçe aracılığıyla bu kültürün değişik versiyonlarını tanıyıp, dönemin ortak bilim ve kültür dili olan Arapçaya çevirmişlerdir.

Tercümede göze çarpan bir nitelik, bazı metinlerin “köprü dil” olarak kullanılan Arapçaya çevrilmesi ve çeviri faaliyetlerinde kişisel istekler temel etken olmakla beraber çevrilecek metinlerin nitelikleri üzerinde bir yere kadar etkili olmuştur.⁶²

Hulefâ-i Râşidîn döneminde (632-660), Müslümanlar, İslam'ın kendine yeterliliğini düşünerek, bu kültür ve medeniyetlerle fazla ilişki içerisine girmemişlerdir. Ancak kısa bir süre sonra diğer kültür ve medeniyetlerle ilişki kurmak zorunda kaldılar. Zira toplumsal açıdan bu durum kaçınılmazdı.

Yunan felsefesi, Aristo mantığı ve beşeri ilimleri konu edinen, çeşitli inançların din adamları ve çeşitli gruplarla Müslümanlar arasındaki teolojik tartışmalar Şam, Basra ve Kûfe gibi önemli şehirlerde, herkesin önünde Emevîler döneminde başlamıştır.

Abbasî Devleti'nin kurulmasından sonra Müslümanlar, komşu ülkeleri olan Mezopotamya, Mısır, Asur-Babil, Grek ve Hint medeniyetlerinin düşünsel, bilimsel ve kültürel birikimlerine kayıtsız kalmamışlardır. Abbasîler döneminde tesis edilen *Beytü'l-Hikme*, medeniyetler ve kültürlerarası tercüme etkinliklerinin kurumsallaştığı, aynı zamanda yüksek seviyeli bilimsel araştırmaların yapıldığı bir mekân olmuştur. *Beytü'l-Hikme*'nin esas önemi, Yunan felsefesi, İran, Hint, Mezopotamya ve Mısır gibi köklü bilimsel, düşünsel ve kültürel geleneklerin İslam düşüncesine geçişi sonucunda, Müslümanların entelektüel alanda yeni bir dönem açmış olmasıdır.⁶³

Beytü'l-Hikme, sadece tercüme faaliyetlerinin yapıldığı bir mekân olmayıp, aynı zamanda yüksek seviyeli eğitim yapılan bir kurum olmuştur. O dönemde benzer müesseselerin de olduğunu varsayarak, bu müesseseler ileride kurulacak olan medreselere örneklik teşkil etmiştir. Abbasî halifesi Me'mun tarafından kurulan *Beytü'l-Hikme*'de Sanskritçe, Pehlevice ve Yunanca eserler Arapçaya tercüme edilmiştir. Burada yapılan çalışmalar sayesinde, büyük âlimlerin eserlerinin yok olması önlenmiştir. Aristo, Eflatun, Hipokrat, Dioscoride, Batlamyus gibi büyük

⁶¹ Mustafa Ç. Varlık vd, *Osmanlı Tarih Ansiklopedisi* (İstanbul: İhlas Matbaacılık, 1998), 3/ 226.

⁶² Gürkan Dağbaşı, “Abbasî Dönemi Çeviri Faaliyetleri”, *Eskiye Dergisi*, 27 (Güz 2013), 184.

⁶³ Mehmet Ulukütük, “İslâm Düşüncesinde Tercüme Faaliyetleri: Hermeneutik ve Bibliyografik bir Katkı”, *İstanbul Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1/2 (Güz 2010), 251-252, 256-257, 260.

bilginlerin eserleri yapılan tercüme arasında yer almıştır.⁶⁴ Bu ise İslamî bilimlerin kapalı bir bilim olmadığını, diğer bilimlere açık olduğunu ve diğer kültürlerle ait bilim dallarını kendi süzgecinden geçirerek hayata uyguladığını gösterir.⁶⁵

Müslümanlar, gerçekleştirdikleri fetihlerle sınırlarını genişletmiş, diğer kültür ve medeniyetlerle karşılaşma fırsatı bulmuşlardır. Yeni fethedilen bölgelerdeki milletler ve onların düşünsel ve bilimsel dünyalarını tanımışlardır. Bu bağlamda medreseler önemli bir rol üstlenmiştir. Abbasi Devleti'nde bulunan medreselerin bazıları fetihlerden öncede bulunmaktaydı. Bu medreseler, fetihten sonra da varlıklarını devam ettirmişlerdir. Urfa, Nusaybin, Cüdişapur, İskenderiye, Antakya, Harran ve Bağdat medreseler önceden bulunan medreselerdi. Medreseler sayesinde, bu bölgelerde var olan kültürlerle ait eserler Arapçaya çevrilmeye başlanmıştır.

Eğitim etkinliklerinin yoğunlaşması sonucu, öğrenci sayısının çoğalması, cami veya mescitlerin dersler için yetersizliği, öğrencilerin ibata, beslenme ve temizlik gereksinimlerinin düzenli olarak karşılanma ihtiyacı, medrese kurumunun doğmasına zemin hazırlamıştır. Medreseler, hem ekonomik düşüncelerin savunulması hem de yanlış düşünce akımlarının ilim yolu ile engellenmeye çalışılması için elverişli bir mekân olmuş, hem de yönetim ve adalet işlerinde iyi iş yapacak eğitilmiş kişilerin yetiştirilme gereksinimi, medreselerin ortaya çıkmasına katkı sağlamıştır.⁶⁶

Medreselerin vakıf sistemiyle ilgili olduğu bilinmektedir. Vakıf müesseselerinin ne zaman kurulduğu konusunda farklı değerlendirmeler mevcuttur. Vakfın, Türk-İslam devletleri teşkilatında, ilk defa Karahanlılar devrinde, Emir Ebu İshak İbrahim b. Nasr Tamgaç Buğra Han tarafından kurulduğu ve bu vakfın, bir medrese tesis ettiği belirtilmektedir. Kurulan bu vakfın dikkat çeken en önemli özelliği, Selçuklu Veziri Nizâmülmülk tarafından 1067 yılında Bağdat'ta tesis edilen Bağdat Nizâmiye Medresesi'nden önce kurulmuş olmasıdır.

Büyük Selçuklu Devleti kurulduktan sonra, vakıf kurumları önemli gelişmeler katetmiştir. Ehl-i sünnet inancını kabul eden Büyük Selçuklu Devleti'nin, Şii-Fâtımî Devleti'ne karşı girdiği mücadelede⁶⁷ dinî bir kurum ve medrese şeklini alması, Büyük Selçuklu topraklarında yine birer vakıf kurumu olarak tekke ve zâviyelerin çoğalmasına neden olmuştur. Bundan dolayı, Büyük Selçuklu Devleti'nde büyük vakıf eserler kurma konusunda sultanlar, şehzâdeler, devlet adamları ve ileri gelenleri adeta birbirleriyle yarışmışlardır.⁶⁸

Nizâmülmülk, Sultan Melikşah döneminde yazdığı *Siyasetnâme* adlı eserinde hükümdarların sorumluluklarından bahsederken, imar faaliyetlerine değinir, medreselerin kurulmasından bahseder ve şunları belirtir: "Hükümdar dünyayı imar eder. Su gereksinimini karşılamak için su kaynaklarından yeraltı su yolları ve kanallar açar, nehirleri ıslah eder, büyük nehirler üzerine köprüler yapar, toprağın verimliliğini artırmak için çareler arar. Kaleler, yeni şehirler, yüksek

⁶⁴ Will Durant, *İslam Medeniyeti*, çev. Orhan Bahaddin (Ankara: Elps Kitap, 2004), 96.

⁶⁵ Haydar Bammat, *Garp Medeniyetinin Kuruluşunda Müslümanların Rolü*, çev. Ali Muhammed Ömeri-Avni İlhan (İstanbul: Bahar Yayınları, 1975), 8, 17.

⁶⁶ KızılAbdullah Yıldız, "Başlangıçtan Medreselere Kadar Eğitim-Öğretim ve Mekân Anlayışının Din Eğitimi Açısından Analizi", *Fırat Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 17/2 (2012), 179-180.

⁶⁷ Bu mücadele konusunu Nizâmülmülk şöyle ifade eder: "Bendeniz divanın Horasanlı Kâtip ve mutasarrıflardan temizlenmesini tekrar ediyorum. Bundan sonra bir kişi kâhyalık, farraşlık, rikâdarlık isteyerek bir Türkün hizmetine girmek isteyince, ondan hangi vilayetin hangi şehirden, hangi mezhepten olduğunu soracaklardır. Eğer Hanefî, Şâfiî, Horasanlı ve Maveraünnehirli olduğunu söylerse, onu kabul edecekler. Fakat Kum, Sâve, Rey'den ve Şiiyim derse, 'Git; bize yılan besleyen değil, yılan öldüreniz' diyeceklerdir. Kendilerine pek çok para ve mal teklif etseler bile onları reddedip, sarayına kabul etmeyeceklerdir. Eğer Sultan Tuğrul veya Sultan Alparslan (Allah kabirlerini nurlandırır) bir emirin veya bir Türk'ün, bir Râfiziyi hizmetine aldığını duyduysa, kızıp onu cezalandırırdı. Şüphesiz onların sultanlıkları huzur ve sükûn içinde geçti ve başımıza hiçbir bela gelmedi." Nizâmülmülk, *Siyasetnâme*, 232.

⁶⁸ Ahmet Turan Yüksel, "Türk-İslam Medeniyetinde Vakıfların Yeri ve Önemi", *Selçuklu Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (2002), 48.

binalar, güzel yerleşim merkezleri kurar, anayollara dinlenme tesisleri kurar. İlim tahsil edecekler için medreseler yapılmasını emreder. Böylece bu dünyada hoş bir seda bırakır ve yaptığı işlerin sevabını öteki dünyada alacağı gibi, halkta kendisini hayırla zikreder.”⁶⁹

Nizâmülmülk gibi Tûs’lu olan İmam Gazalî (öl. 505/1111), Büyük Selçuklu veziri Nizâmülmülk tarafından Bağdat’ta tesis edilen Nizâmiye Medresesi’nde ders vermiştir. Endülüslü Seyyab b. Cübeyr (ö. 614/1217), Abbasîlerin başkenti Bağdat’ı ziyaret ettiği zaman, burada 30 medrese saymıştır.⁷⁰ Medreseye bırakılan mallarla, öğretmenlerin, çeşitli vazife gören görevlilerin maaşları ödenmekte; öğrencilerin giyinme, yiyecek ve barınma gereksinimleri karşılanmaktaydı.

Bilim ve düşüncenin gelişmesinde medreseler, X. asırdan itibaren merkezî konum haline gelmiştir. Karahanlılar döneminde de bu gelenek devam etmiş ve aynı zamanda, Gazneliler döneminde de bizzat Sultan Mahmud tarafından desteklenerek sürdürülmüştür. Bu dönemde İbn Furek, Beyhakiyye, Ebu Said İsmail el- Esterabâdî, Sa’diyye, ve Ebu İshak Esferâyinî medreseleri gibi medreseler açılarak ilmin hizmetine sunulmuştur. Ancak bu medreseler, şahıslar tarafından tesis edilen kuruluşlar olduğu için resmî bir kimliğe sahip değillerdir.

Şiîler tarafından Mısır’da ilk defa devlet destekli ve kurumsal özellik taşıyan medreseler kurulmuştur. el-Ezher Câmii/medresesi (975) tesis edilerek, Şiî propagandaları için merkez haline getirilmiştir. Fâtımîler’in burada yetiştirdikleri Şiî propagandacıların amacı “dâî”lerle faaliyetlerini yürüterek, hedefleri olan Sünnî İslam düşüncesini yok etmektir. Şiî propagandacıların diğer bir amacı da, hakiki halifenin Fâtımî halifesi olduğu, Abbasî halifesi ve onu destekleyen Büyük Selçuklu yönetiminin gayri meşru olduğu propagandasını yapmaktır. Bu yolla insanların zihinlerini bulandırıp onları Büyük Selçuklu yönetimine karşı kıskırtmışlardır. Fâtımîler, gerçekleştirdikleri faaliyetlerinde kısmen başarılı oldular ve “Bâtınîler”i devreye koyarak, ikna edemedikleri insanları korku ve terör yoluyla hedeflerine ulaşmayı amaçlamışlardır. Büyük Selçuklu sultanları dinî kavramları çarpıtarak kullanan, İslam’ın özüne zarar veren, insanların fikir dünyasını bulandıran ve devletin bekasını hedef alan bu propagandaları engellemek için mücadele etmeye karar verdiler.

Medresede ders veren hocalara ilk defa maaş bağlama işlemi Nizâmiye Medreseleri’nde gerçekleştirilmiştir. Bu medreseler, uyguladıkları ders programlarıyla kendilerinden sonraki medreselere model olmuşlardır. Halife Mustansır, Selahaddin Eyyübî ve Nureddin Zengi aynı koldan yürüyerek Sünnî medreseler açmışlar ve Sünnî düşüncenin gelişmesi için çalışmışlardır. Nizâmiye Medreselerinin uyguladıkları ders programları tüm İslam ülkelerinde olduğu gibi Osmanlıların meşhur Sahn-ı Seman Medreseleri’nde de devam etmiştir.⁷¹

SONUÇ

Birçok kurum gibi ilk kurulan divan teşkilatının kuruluşunu Hz. Peygamber zamanına kadar götürülenler olsa da, Müslümanların ilk divan teşkilatının kuruluşu Hz. Ömer zamanına rastlar. Onun dönemindeki gelişmeler, yönetim teşkilatları, bürokratik kurumları zorunlu hale getirmiştir. Bu kurumların oluşumunda Hz. Ömer cesur davranarak işleri kolaylaştırmıştır. Bu bakımdan Hz. Ömer, İslam devletinin ve yönetim kurumlarının kurucusu sayılır. Onun

⁶⁹ Nizâmülmülk, *Siyasetnâme*, 12.

⁷⁰ Chikh Bouamrane, “İslam Tarihinde Eğitim Öğretim Kurumları”, çev. Nesimi Yazıcı, *Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 30/1 (1988), 282.

⁷¹ Ahmet Ocak, “Selçukluların Seleflerine Göre Medeniyet Tarihindeki Yeri ve Önemi”, *Abant İzzet Baysal Üniversitesi, History Student Prof.Dr. Enver Konukçu Armağanı Özel Sayı*, (2012), 266-268; bk. Ahmet Ocak, “Bir Terör örgütü Olarak “Bâtınîlik” ve Selçuklu Ülkesindeki Faaliyetleri”, *Dinî Araştırmalar Dergisi*, 7/20, 163-178; M. Şemsettin Günaltay, “Anarşist Dervişler Çetesi (Haşşaşin)”, *Hurafeden Hakikate*, nşr. Ahmet Gökbel, (İstanbul: Marifet Yayınları, 1997), 161.

zamanında kurulan divan teşkilatı, Emevîler zamanında yaygınlaştırılmış, divanlar çeşitlenmiş ve Halife Hişam b. Abdülmelik döneminde yeniden yapılandırılmıştır.

Abbasîler döneminde ülke sınırlarının genişlemesiyle birlikte devlet işleri çeşitlilik göstermiş, divanların çeşitleriyle birlikte bürokraside yeni iş alanları açılmıştır. Divanların bürokratik işlerini yürüten kâtipler bu alanda önemli işler yürütmüşlerdir. Abbasilerde kâtiplik, kişileri en yüksek makamlara götüren bir köprü işlevi görmekteydi. Kâtipler, işlerinde gösterdikleri üstün başarılarla, devletin en önemli kademeleri olan divan kâtipliğine kadar yükselmişler, bununla da kalmayıp vezirlik makamına kadar gelmişlerdir.

Vezir, Abbasî Devleti'nin yönetim sisteminde merkezde oturan ve halife adına devleti yöneten kişidir. Aynı zamanda divanların işleyişinden sorumlu olan üst düzey yöneticidir. Abbasîler'de her divanın başında Sahibü'd-divan denen yöneticisi bulunmaktaydı. Yazışmalar, arşiv ve istatistiksel kayıtlardan Divan-resâil sorumluydu. Haberleşme ve istihbarat görevini Berîd teşkilatı yürütmekteydi. Malî işlerin yürütüldüğü Divan-ı istîfâ, devlet hesaplarının kontrolünü yapan Divan-ı ezimme ile birlikte koordineli şekilde çalışmaktaydı. Devlette denetim işleri, halife hariç her makam ve mevkiyi kapsamış, bunun için Divan-ı mezalim erken dönemde ihdas edilmişti. Abbasî Devleti yönetim teşkilatında Divanü'l-ceyş, devletin askerî işlerine bakan ve ordunun idarî, malî, kazaî ve diğer işlerini yürüten kurumdu.

Abbasîler'in ilk dönemlerinde toprak daha çok üst düzey kesimin ve bazı tüccarların faaliyeti olarak kaldı. Araplar, kitleler halinde yeni fethedilen topraklara yerleşmeye başladılar. Devletin en önemli gelirleri toprağa bağlı vergilerden oluşmaktaydı. Yaygınlaşan ticaretin gelişmesiyle, yerli ve yabancı tüccarlardan önemli miktarda kazanç elde ediliyordu. Zımmîler, malları ve canlarının güvenliği karşılığında tespit edilen miktarda yılda bir kez cizye vergisi ödüyordu. Devlet, Müslümanların görünür mallarından (emvâl-i zâhire) zekâtı kendi görevlileri tarafından topluyor ve gerekli yerlere harcıyordu. Görünmeyen mallardan (emvâl-i bâtine) zekât ise mükelleflerce yetkililere veriliyordu. Devletin harcamaları Divan-ı nafakât tarafından dikkatlice takip ediliyordu. Devlet gelirlerinin toplanması için Divan-ı harac oluşturulmuştu. Bütün bunlara bakıldığında Abbasî Devleti kuruluşundan itibaren idarî, askerî ve malî bakımdan döneminin zirvesine ulaştığını söylemek mümkündür.

Klasik İslamî kurumlardan olan ikta', Büyük Selçuklu tarihinin dikkat çeken kurumlarından biri olmuştur. İkta'sisteminin tarihî gelişiminde, Büyük Selçuklular döneminin özel bir yere sahip olduğu şüphesizdir. Nizâmülmülk vasıtasıyla geliştirilen ikta' sisteminde, bazı değişiklikler yapıldıktan sonra düzenli ve yaygın bir şekilde uygulanmıştır. Nizâmülmülk, daha önceki dönemlerde uygulanan ikta'nın eksik taraflarını düzeltmiş, Büyük Selçuklu Devleti'nin siyasî, sosyal ve ekonomik şartlarına göre yeniden düzenlemiş, önceki devirlerde uygulanan idarî ikta'ya askerî bir işlev kazandırmıştır. Bu haliyle Büyük Selçuklular dönemindeki ikta', daha önceki İslam devletlerinde görülen ikta' sisteminden farklı olup, toprağa bağlı ordu sisteminin kurulmasına zemin hazırlamıştır.

Nizâmülmülk, saray, eyalet ve devlet kurumlarına önemli yenilikler getirmiş, divanları geliştirmiş olmakla birlikte, dinî sahada mezhep çekişmelerini ortadan kaldırmış, ülkeyi terk etmek zorunda kalmış, dönemin bilim adamlarının yurtlarına dönmesini sağlamıştır. Müslüman halkı Sünnî akideler etrafında toplamaya gayret etmiş, Sünnîliğin kuvvetlenmesi için Büyük Selçukluların siyasî ve fikrî hasmı olan Mısır'daki Şîî Fâtımî Devleti'nin yaymak istediği Şîî-Bâtınî düşüncelere karşı mücadele etmiştir.

Büyük Selçuklu Devleti döneminde, seviyeli eğitim sistemiyle devlet bütünlüğünü esas alan ve Sünnî inancın güçlenmesinde önemli rol oynayan Nizâmiye Medreseleri, sadece fizikî planda değil, aynı zamanda eğitimi ve ders programlarıyla da kendisinden sonraki medreselere model olmuştur.

Selçuklular, İslam medeniyetinin önemli bir üyesi olmuş, İslam'ın hem yayılmasında hem de ona karşı yönelen tehlikelerin bertaraf edilmesinde önemli bir rol oynamışlardır. İslam dünyasının siyasî liderliğini tam anlamıyla üstlendikleri için, gerek İslam'ı yeniden ihya ve inşasında, gerekse İslam dünyasının sorunlarının çözümünde büyük bir çaba göstermiş, devletin bütün imkânlarını kullanarak ellerinden geleni yapmışlardır.

KAYNAKÇA

- Aykaç, Mehmet. *Abbasî Devletinin İlk Dönemi İdarî Teşkilâtında Divanlar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1997.
- Bammat, Haydar. *Garp Medeniyetinin Kuruluşunda Müslümanların Rolü*. çev. Ali Muhammed Ömeri-Avni İlhan. İstanbul: Bahar Yayınları, 1975.
- Barthold, Wilhelm. *İslam Medeniyeti Tarihi*. çev. M. Fuat Köprülü. Ankara: Akçağ Yayınları, 6. Baskı, 1984.
- Belâzurî, Ebu'l-Abbas Ahmed b. Yahya b. Cerîr. (279/892), *Fütûhu'l-Buldân*. Beyrut: 1987.
- Bouamrane, Chikh. "İslam Tarihinde Eğitim Öğretim Kurumları". çev. Nesimi Yazıcı, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 30/1 (1988), 279-285.
- Dağbaşı, Gürkan. "Abbasî Dönemi Çeviri Faaliyetleri". *Eskiye Dergisi* 27 (Güz 2013), 177-187.
- Demirci, Mustafa. *Abbasîlerde Toprak Sistemi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2001.
- Durant, Will. *İslam Medeniyeti*, çev. Orhan Bahaddin, Ankara: Elips Kitap, 2004.
- Dûrî, Abdulaziz ed-. "Divan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9/ 377-381. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Ebu Yusuf, Yakub b. İbrahim b. Habîb el-Ensârî el-Kûfî. *Kitābu'l-Harac*. Kahire: el-Matbaatüs's-Selefiyye, 1967.
- Elitaş, Cemal vd. *Osmanlı İmparatorluğu'nda 500 Yıl Boyunca Kullanılan Muhasebe Yöntemi: Merdiven Yöntemi*. Ankara: T.C. Maliye Bakanlığı Strateji Başkanlığı, 2008.
- Göksu, Erkan. "İkta 'Sisteminin Tekâmülünde Selçukluların Rolü". *Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi* 1 (2009), 83-96.
- Günaltay, M. Şemsettin. "Anarşist Dervişler Çetesi (Haşşaşın)", *Hurafeden Hakikate*. nşr. Ahmet Gökbel. İstanbul: Marifet Yayınları, 1997.
- Hayrav, Remziye Abdulvehab el-. "İdaretü'l-Irak fî Şadri'l-İslâm". çev. Abdullah Baktır. *Din Öğretimi Dergisi* 20 (1989), 122-129.
- İbnü'l-Esîr, Ebu'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed el- Cezerî. *el-Kāmil fi't-Tārīh*. Beyrut: Dāru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1987.
- İbn Haldun, Ebu Zeyd Abdurrahman. *Muḳaddime*. thk. Abdullah Muhammed ed-Derviş. Dimeşk: Dāru'l-Ya'rub, 2004.
- Kafesoğlu, İbrahim. *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2014.
- "Nizâmülmülk", *MEB İslam Ansiklopedisi*. 9/329-330. İstanbul: MEB Yayınları, 1988.
- "Nizâmülmülk", *Türk Ansiklopedisi*. 25/300. Ankara: MEB Yayınları, 1977.
- Köprülü, M. Fuat. *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 1986.
- Köymen, Mehmet Altay. "Alp Arslan Zamanı Selçuklu Saray Teşkilatı ve Hayatı". *Ankara Üniversitesi Dil Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü, Tarih Araştırmaları Dergisi* 4/6 (1966), 1-47.
- Mâverdî, Ebu'l Hasan Ali b. Muhammed b. Habî el-Basrî el-Bağdâdî. *el-Aḥkāmü's-Sultāniyye*. Kahire: y.y., 1909.

- Niray, Nasır. “Sāsānī İmparatorluğu’nun Devlet Yapısı Üzerine Bir İnceleme”. *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 5 (Güz 2001).
- Nizâmülmülk. *Siyasetnâme*. Hasan Ali Yücel Klasikler Dizisi, çev. Mehmet Taha Ayar. IV. Basım, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2012.
- Ocak, Ahmet. “Selçukluların Seleflerine Göre medeniyet Tarihindeki Yeri ve Önemi”. *Abant İzzet Baysal Üniversitesi History Student Prof Dr. Enver Konukçu Armağanı Özel Sayı* 4 (2012), 265-278.
- Ocak, Ahmet. “Bir Terör örgütü Olarak “Bâtûnîlik” ve Selçuklu Ülkesindeki Faaliyetleri”. *Dini Araştırmalar Dergisi* 7/20 (2018), 163-178.
- Özaydın, Abdülkerim. “Nizâmülmülk”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 33/194-196. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Taberî, Ebu Cafer Muhammed b. Cerîr, *Tārīhu’t-Taberî*, nşr. Muhammed Ebu’l Fadl İbrahîm, Kahire:Dāru’l-Ma’arif, 1967.
- Tanerî, Aydın. “Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Vezirlik”. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü, Tarih Araştırmaları Dergisi* 5/8 (1967), 76-186.
- Terzi, M. Zeki. “Emevîler’de Kara Ordusu Teşkilatı”. *On dokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9 (1997), 41-88.
- Turan, Osman. *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 1999.
- Ulukütük, Mehmet. “İslam Düşüncesinde Tercüme Faaliyetleri: Hermeneutik ve Bibliyografik Bir Katkı”. *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/ 2 (Aralık 2010).
- Usta, Aydın. “Sāmāniler”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslām Ansiklopedisi*. 36/64-68. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Devlet Teşkilâtına Medhal*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988.
- Ünal, M. Ali. “Osmanlı İmparatorluğunda Müsâdere”. *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi* 2/ 9 (Aralık 1987), 95-111.
- Wellhausen, Julius. *Arap Devleti ve Sukûtu*. çev. Fikret Işıltan. Ankara: Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1963.
- Varlık, Mustafa Ç. vd, *Osmanlı Tarih Ansiklopedisi*. 3/226-227. İstanbul: İhlas Matbaacılık, 1998.
- Yahaya, Mahayudin HJ. “Küfelilerin Miladi VII Yüzyılın Ortalarındaki Siyasi Muhalefetleri”. çev. Ünal Kılıç. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/2 (2020), 229-238.
- Yıldız, Hakkı Dursun. “Abbasîler”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslām Ansiklopedisi*. 1/31-48. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Yıldız, KızılAbdullah. “Başlangıçtan Medreselere Kadar Eğitim-Öğretim ve Mekân Anlayışının Din Eğitimi Açısından Analizi”. *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/2 (2012), 171-190.
- Yüksel, Ahmet Turan. “Türk-İslam Medeniyetinde Vakıfların Yeri ve Önemi”. *Selçuklu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/13 (Şubat 2002), 47-54.